



National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2024; 1(54): 228-231

© 2024 NJHSR

www.sanskritarticle.com

पिडुगु नागसाई

शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति:

शिवकर्णामृतस्तोत्रे शब्दचित्रकाव्यत्वविवेचनम्

पिडुगु नागसाई

१. उपोद्घातः

संस्कृतसाहित्ये काव्यस्य द्वौ भेदौ प्रसिद्धौ – श्रव्यकाव्यं दृश्यकाव्यं चेति। श्रव्यकाव्यं पुनः गद्य-पद्य-चम्पूभेदेन त्रिविधम्। दृश्यकाव्यं पुनः दशरूपकाणि, अष्टादशोपरूपकाणि चेति रूपेण परिकल्पितम्। श्रव्यकाव्यान्तर्गतं पद्यकाव्यं महाकाव्य-खण्डकाव्य-कोशादिभेदेन विभज्यते। तत्र खण्डकाव्यं लघुकाव्यरूपेण प्रसिद्धम्। विश्वनाथकविः साहित्यदर्पणे खण्डकाव्यस्य लक्षणमाह –

"भाषाविभाषानियमात्काव्यं सर्गसमुत्थितम्।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम्॥

खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारिणि।" (सा.द. ६.३२८-३२९)

खण्डकाव्यं पुनः नीतिकाव्य-गीतिकाव्य-स्तोत्रकाव्यादिभेदेन विभक्तम्। एतेषु स्तोत्रकाव्यं देवस्तुतिपरं काव्यम्। तादृशमेव श्रीशिवकर्णामृतस्तोत्रम्, अप्पय्यदीक्षितेन विरचितम्। अस्मिन् स्तोत्रे शिवतत्त्वस्य, शिवाराधनस्य, शिवमहिम्नश्च वर्णनं दृश्यते।

२. चित्रकाव्यस्य लक्षणम्

मम्मटाचार्याः काव्यप्रकाशे काव्यस्य त्रैविध्यं प्रतिपादितवन्तः – उत्तमकाव्यम्, मध्यमकाव्यम् (गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यम्), अधमकाव्यम् (चित्रकाव्यम्) चेति। चित्रकाव्यस्य लक्षणम् –

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्।" (का.प्र. १.५)

यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यार्थः स्पष्टतया न भवति, अपि तु शब्दार्थ एव प्रधानतया भासते, तत् चित्रकाव्यम्। अस्य त्रयो भेदाः – शब्दचित्रम्, अर्थचित्रम्, उभयचित्रम् च। शब्दालङ्कारप्राधान्ये शब्दचित्रम्, अर्थालङ्कारप्राधान्ये अर्थचित्रम्, उभयप्राधान्ये उभयचित्रमिति व्यवह्रियते। काव्यप्रकाशे उक्तम् –

"तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता।

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः

खड्गमुरजपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति।" (का.प्र. ९.८५)

अत्र वर्णानां विशिष्टसंनिवेशेन खड्ग-मुरज-पद्माद्याकाराः निर्मायन्ते। एतादृशी रचना कष्टसाध्या, कविप्रतिभां दर्शयति।

३. कविपरिचयः

श्रीमदप्पय्यदीक्षितः षोडशशताब्दीयः (१५२०-१५९३) द्रविडप्रान्तवासी, परमशिवभक्तः, अद्वैतवादी च। अनेन शताधिकयज्ञान् कृत्वा शताधिकग्रन्थान् विरचितवानिति प्रसिद्धिः।

तेन विरचिते शिवकर्णामृतस्तोत्रे त्रयः अध्यायाः सन्ति। प्रथमे १०२, द्वितीये १०२, तृतीये १६४ इति मिलित्वा ३६८ श्लोकाः सन्ति। अस्मिन् स्तोत्रे शिवतत्त्वं, शिवाराधनवैशिष्ट्यं, शिवमहिमा च वर्णितः। विशेषतः तृतीयाध्याये अनेके चित्रबन्धाः सन्ति, ये कवेः प्रतिभां प्रकाशयन्ति।

Correspondence:

पिडुगु नागसाई

शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपति:

४. शब्दचित्रकाव्यत्वपरिशीलनम्

अत्र शिवकर्णामृतस्तोत्रे विद्यमानानां शब्दचित्रबन्धानां विवेचनं क्रियते। प्रत्येकस्य श्लोकस्य पूर्णपाठः, तस्य चित्रबन्धविवरणं, विक्षेपणं च प्रस्तूयते।

४.१ निरोष्ठ्यचित्रम् (३.२४)

"इन्दुचन्दनकुन्दसुन्दरगात्र ! गोत्रसुतारते।

नन्दनन्दननन्दिताधिकजैत्रयात्र! हतक्रतो।

कन्दनिन्दककान्तिकन्धर! कालकाल! दयानिधे।

चन्द्रशेखर! शङ्करालघु शं कुरु श्रितसन्ततेः॥" (शि.क. ३.२४)

भावार्थः - हे शिव! त्वं चन्द्रशेखरः, चन्दनकुन्दसुन्दरगात्रः, गौरीप्रियः, नन्दिना सह नन्दितः, दक्षयज्ञध्वंसी, कन्दर्पदमनः, कालकालः, दयानिधिश्च। एतैः सम्बोधनैः शिवस्य सौम्यरूपं, रौद्ररूपं, दयालुरूपं च स्मारितम्। अतः हे दयानिधे! भक्तसन्ततेः कल्याणं कुरु। अयं श्लोकः निरोष्ठ्यः। ओष्ठ्यवर्णाः - उ, ऊ, ओ, प, फ, ब, भ, म, वा। एतेषामुच्चारणे अधरस्य उपयोगः भवति। निरोष्ठ्ये श्लोके एते वर्णाः न भवन्ति। अत्र श्लोके इन्दु, कुन्द, सुन्दर, गोत्र इत्यादिषु उकार-ओकारयोः प्रयोगः दृश्यते। तर्हि कथं निरोष्ठ्यत्वम्?

अत्र मल्लिनाथसूरेः व्याख्यानानुसारम् - "इच्युशानां ताल्विति इवर्णस्य तालुत्वेऽपि व्यञ्जनापेक्षया एवायं नियमः, न दोषः" (शिशुपालवध १९.११०)। अतः उकार-ओकारयोः प्रयोगेऽपि व्यञ्जनाना-मोष्ठ्याभावात् निरोष्ठ्यत्वं सिद्ध्यति। अत्र शब्दवैचित्र्यं कवेः प्रतिभां दर्शयति।

४.२ एकाक्षरीपादचित्रम् (३.३४)

"गोग गोगाङ्ग गोंगाङ्ग मामुमा मीममा ममा।

हे ह हे हे हहा हाह विवोवावा विवा ववा॥" (शि.क. ३.३४)

भावार्थः - हे प्रभो! त्वं सर्वेन्द्रियेषु वर्तसे, वृषभवाहनः असि, सर्वाङ्गव्यापी असि, ओङ्कारस्वरूपी च असि। मां पार्वतीरूपं, लक्ष्मीरूपं, कालीरूपं च भावय। त्वं दुष्टानां हन्ता, अवध्यः, अचिन्त्यः, अष्टमूर्तिस्वरूपश्च असि। ब्रह्मविष्णवोः रक्षकः भूत्वा मां रक्षा इत्येवं त्वां प्रार्थये।

अयं श्लोकः अनुष्टुप्छन्दसि बद्धः। अत्र प्रथमपादे गकारः, द्वितीयपादे मकारः, तृतीयपादे हकारः, चतुर्थपादे वकारः इति प्रत्येकं पादः एकाक्षरेण निर्मितः। एकस्यैव वर्णस्य पुनरावृत्त्या पादनिर्माणं कवेः अद्वितीयां प्रतिभां प्रदर्शयति।

४.३ एकाक्षरीचित्रम् (३.३२)

"ततातीति ततातीत ताततात ततोततिः।

तातितां तान्त तुतातां तां तां तता तते ततात्॥"

(शि.क. ३.३२)

भावार्थः ततातीति ततातीत इत्यादिभिः शब्दैः शिवस्य डमरुनादः, ताण्डवनृत्यस्य ध्वनिश्च प्रतिबिम्बितः। एते शब्दाः शिवस्य नादब्रह्मस्वरूपं, आकाशतत्त्वं, वायुस्वरूपं च सूचयन्ति। शिवः

शब्दातीतः, नादरूपः, वाचाम् अगोचरः - तथापि स एतैः शब्दैः स्तूयते।

अयं श्लोकः एकाक्षरी - तकारस्य एव प्रयोगः अत्र दृश्यते। वायुमतिक्रम्य आकाशस्वरूपवान् शिवः। भवतः डक्कानिनादात् ततातीतेत्यादयः ध्वनयः समागताः इति भावः। अत्र शब्दवैचित्र्यं मनोहरम्।

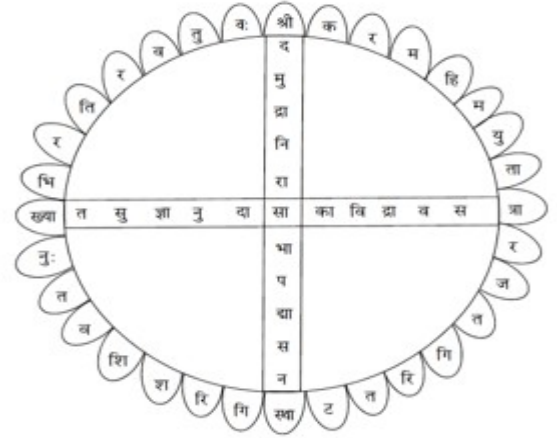
४.४ चतुररचक्रबन्धः (३.३)

"सारानिद्रामदश्रीकरमहिमयुता त्रासवद्राविकासा

साका विद्रावसत्रा रजतगिरितटस्थानसद्भापभासा।

सा भा पद्भासनस्था गिरिश ! शिवतनुः ख्यातसुज्ञानु दासा

सादानुज्ञा सुतख्याभिरतिरवतु वः श्रीदमुद्रा निरासा॥" (शि.क. ३.३)



चतुररचक्रबन्धः

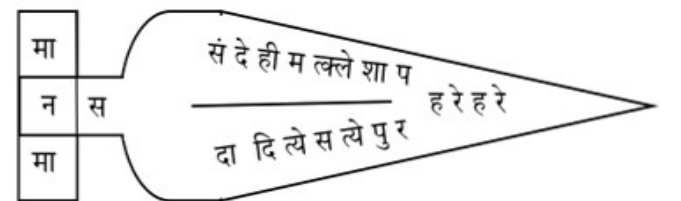
भावार्थः - अत्र शिवस्य अघोररूपं वर्णितम्। सा शिवतनुः पद्भासनस्था, श्रीकरमहिमयुता, रजतगिरितटस्था। सा तनुः त्रासवद्राविकासा - भीतानां रक्षिका, विद्रावसत्रा - शत्रूणां नाशिका।

अयं श्लोकः स्रग्धरावृत्ते बद्धः। चतुर्षु पादेषु अन्त्यानुप्रासालङ्कारः प्रयुक्तः। अत्र चतुररचक्रबन्धः इति शब्दवैचित्र्यं वर्तते। अघोरशिव-स्वरूपस्य वर्णनमत्र कृतम्। चक्रबन्धे वर्णानां विशिष्टसंनिवेशेन चक्राकारः निर्मायते।

४.५ छुरिकाबन्धः / ज्योतिर्बन्धः (३.६)

"मानमानस! सन्देही मत्क्लेशापहरेऽहरे।

मानमानसदादित्ये सत्ये पुरहरे हरे॥" (शि.क. ३.६)



छुरिका अथवा ज्योतिर्बन्धः

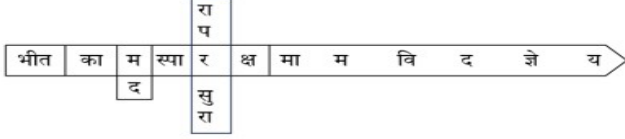
भावार्थः - हे पुरहर शिव! त्वं मानमानसस्वरूपः - मान्यानां मनस्सु वर्तमानः। सन्देहरहितः, मम क्लेशानाम् अपहर्ता। त्वं सत्यस्वरूपः, आदित्यः इव प्रकाशमानः।

भावार्थः – नन्दिना सह विराजमानं, सर्वैः नमस्कृतम् देवं देवेश्वरं परम्। निन्दितानामपि आक्षेपकरम्। एतादृशं शिवं निरन्तरं सेवे।
अत्र **गोमूत्रिकाबन्धः** इति शब्दवैचित्र्यम्। गोमूत्रिकायाः आकृत्या वर्णसंनिवेशः। श्लोके शिवस्य नन्दिवाहनत्वं वर्णितम्।

४.११ छुरिकाबन्धः (३.२५)

"भीतकाम दमस्फार परापर सुरासुर।

रक्ष मामवविदज्ञेय यज्ञेदविममाक्षरा॥" (शि.क. ३.२५)



छुरिकाबन्धः

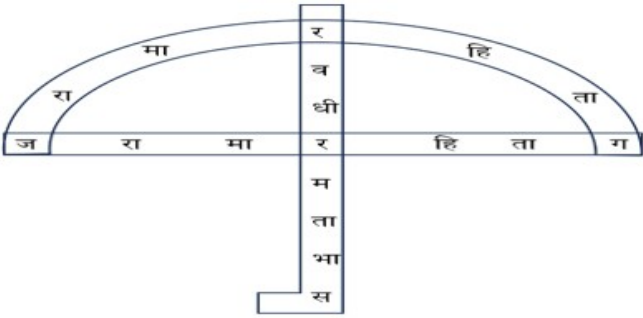
भावार्थः – हे भीतकाम! दमस्फार! दमनशक्तियुक्त! सर्वदेवासुरातीत! रक्ष।

अत्र **चूरिकाबन्धः** इति शब्दवैचित्र्यम्। चूरिकायाः आकृत्या वर्णसंनिवेशः। श्लोके शिवस्य रक्षकत्वं वर्णितम्।

४.१२ छत्रबन्धः (३.३०)

"रमाराज जरामार रहिताग गताहिर।

रवधीर मताभास सभातामर धीवर॥" (शि.क. ३.३०)



छत्रबन्धः

भावार्थः – हे सम्पत्तिपते! सर्पभूषण! धीरस्वर! प्रकाशमान! ज्ञानिदेवसङ्घात! एवंविधं शिवं भजे।

अत्र **छत्रबन्धः** इति शब्दवैचित्र्यम्। छत्राकृत्या वर्णसंनिवेशः। श्लोके शिवस्य रमाराजत्वं वर्णितम्।

४.१३ सर्वतोभद्रबन्धः (३.५४)

"गौरीनाथ धनारीगौरीशनास्य स्यनाशरी।

नानातेव वतेनाना थस्य वप्र प्रवस्यथा॥" (शि.क. ३.५४)

गौ	री	ना	थ	ध	ना	री	गौ
री	श	ना	स्य	स्य	ना	श	री
ना	ना	ते	व	व	ते	ना	ना
थ	स्य	व	प्र	प्र	व	स्य	थ
थ	स्य	व	प्र	प्र	व	स्य	थ
ना	ना	ते	व	व	ते	ना	ना
री	श	ना	स्य	स्य	ना	श	री
गौ	री	ना	थ	ध	ना	री	गौ

सर्वतोभद्रबन्धः

भावार्थः शिवस्तुतिवाक्यं राक्षसवाक्यं न भवति; सा नन्दिवत् कामधेनुरिव शिवधनं प्रददाति। मनसिजविलासैः विस्मृत-अनाथस्य मम शिव एव रक्षणप्राकारः, वा संसारसागरतीरं प्रापयितुं नौकावत् स्थितः।

अयं श्लोकः **सर्वतोभद्रबन्धेन** निबद्धः। अत्र वर्णानां संनिवेशः ऊर्ध्वाधरं, तिर्यक् च समानरूपेण पठितुं शक्यते। एतादृशः बन्धः अत्यन्तं दुष्करः, कवेः प्रतिभां प्रकाशयति।

५. उपसंहारः

शिवकर्णामृतस्तोत्रे प्रयुक्तानां चित्रबन्धानाम् अध्ययनात् केचन महत्त्वपूर्णाः उपयोगाः नवीननिष्कर्षाश्च प्राप्ताः। चित्रबन्धरचना अत्यन्तं कष्टसाध्या। वर्णानां विशिष्टसंनिवेशेन खड्ग-पद्म-चक्र-छत्राद्याकृतीः निर्मातुं कवेः प्रतिभा, शब्दसामर्थ्यं, व्याकरणज्ञानं, छन्दोज्ञानं च अपेक्षते। अप्पय्यदीक्षितः एतादृशान् बन्धान् रचयित्वा स्वकीयाम् अद्वितीयां प्रतिभां प्रकाशितवान्।

चित्रबन्धाः केवलं कौतुकं न, अपि तु भक्तेः एकः प्रकारः। यथा कोऽपि भक्तः स्वसमर्थ्यानुसारं देवाय अर्पणं करोति, तथैव कविः स्वकीयं शब्दसामर्थ्यं, प्रतिभां, परिश्रमं च शिवाय समर्पयति। खड्गबन्धः (३.१३) शिवस्य खड्गधारणं, सशरधनुर्बन्धः (३.१५) पिनाकधारणं, छत्रबन्धः (३.३०) राजाधिराजत्वं स्मारयति। एते बन्धाः शिवगुणानां साकाररूपेण निदर्शनम् इव सन्ति।

चित्रबन्धाः ध्यानस्यापि साहाय्यं कुर्वन्ति। यः भक्तः श्लोकं पठति, सः वर्णानां संनिवेशं दृष्ट्वा तदाकारं मनसि धारयति। षोडशदलपद्मबन्धः (३.७) पद्मस्य ध्यानं, चक्रबन्धः (३.३) शिवचक्रस्य ध्यानं स्मारयति। एते बन्धाः भक्तस्य ध्यानैकाग्रतां वर्धयन्ति।

एवं चित्रबन्धाः काव्यसौन्दर्यवर्धनाय, भक्त्यभिव्यञ्जनाय, ध्यानसाधनाय, कविप्रतिभाप्रकाशनाय च बहुविधोपयोगिनः सन्ति।

एवं **शिवकर्णामृतस्तोत्रे** शब्दचित्रकाव्यत्वस्य विवेचनं कृतम्। अस्मिन् स्तोत्रे अनेके चित्रबन्धाः सन्ति, ये कवेः अप्पय्यदीक्षितस्य अद्वितीयां प्रतिभां, शब्दसामर्थ्यं, चित्रकाव्यरचनायां नैपुण्यं च प्रदर्शयन्ति। शिवभक्त्या सह चित्रकाव्यकौशलस्य सम्मेलनम् अस्मिन् स्तोत्रे दृश्यते।

एतादृशी रचना संस्कृतसाहित्ये दुर्लभा। चित्रबन्धाः केवलं काव्यसौन्दर्यं न वर्धयन्ति, अपि तु भक्तेः अभिव्यञ्जनम्, ध्यानस्य साहाय्यम्, कविप्रतिभाप्रकाशनम् इत्यादिभिः अनेकैः प्रयोजनैः युक्ताः सन्ति।

अस्मिन् लेखे प्रथमवारं शिवकर्णामृतस्य शब्दचित्रबन्धानां सविस्तरं विवेचनं कृतम्, तेषाम् उपयोगः, नवीननिष्कर्षाः च प्रस्तुताः। एषः अध्यायः भविष्यत्संशोधनार्थं मार्गदर्शकः भविष्यति।

कृ.क. -- श्रीकृष्णकर्णामृतम्

शि.क. -- श्रीशिवकर्णामृतम्